

ÉRTEKEZÉSEK

A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

Első kötet. — Második kötet. — Harmadik kötet. — Negyedik kötet. — Ötödik kötet. — Hatodik kötet. — Hetedik kötet.

Nyolczadik kötet.

I. Szám. A helynevek és a történelem. *Pesty Frigyes* r. tagtól. 40 kr. — II. Szám. Erzsébet Anglia királynője és Ausztria. 1563—68. Adat a XVI. század vallási történelméhez. Kiadatlan kútfők nyomán *Wertheimer Ede*től. 30 kr. — III. Szám. A királyi könyvek a vegyes házakbeli királyok korszakában. *Hajnik Imre* lev. tagtól. 10 kr. — IV. Szám. Az első hazai hírlap. 1705—1710. *Thaly Kálmán* lev. tagtól. 30 kr. — V. Szám. Dobó István Egerben. Székfoglaló értekezés. *Gyárfás István* lev. tagtól. 50 kr. — VI. Szám. Szalay Ágoston emlékezete. *Deák Farkas* l. tagtól. 10 kr. — VII. Szám. Északnyugoti utam. *Rómer Flóris* rend. tagtól. 10 kr. — VIII. Szám. Bél Mátyás. Székfoglaló értekezés. *Haas Lajos* r. tagtól. 40 kr. — IX. Szám. Tata fénykora. (1412—1542.) *Wenzel Gusztáv* r. tagtól. 40 kr. — X. Szám. A körmécsi régi kamara és grófjai. *Kriszskó Páltól*. 40 kr.

Kilenczedik kötet.

I. Szám. A tervezett négyes szövetség Ausztria-, Orosz-, Francia- s Spanyolország közt. 1787—1790. (Adalék Ausztria-keleti politikájához.) Kiadatlan források alapján írta *Wertheimer Ede*. 50 kr. — II. Szám. A Limes Dacicus első része. *Torma Károly* r. tagtól. 90 kr. — III. Szám. Jelentés a gyulafehérvári káptalan levéltárában tett kutatásokról. *Szilágyi S.* r. tagtól. 10 kr. — IV. Szám. A kalendáriumokról. *Jakab Elek* l. tagtól. 40 kr. — V. Szám. Az aquineumi amphitheatrum északi fele. (Jelentés az ottani ásatásokról.) *Torma Károly* l. tagtól. Nyolcz fametszettel s tizenöt fénynyomatu táblával. 1 frt. — VI. Szám. A záni és ohíti apátságok. *Balássy Ferencz* l. tagtól. 30 kr. — VII. Szám. Nápolyi Péter. Egy diplomata a XVII. század elejéről. *Szilágyi S.* r. tagtól. 10 kr. — VIII. Szám. A Renaissance kezdete és fejlődése, különös tekintettel hazánk műépítészeti emlékeire. *Miskovszky Victor* l. tagtól. 40 kr. — IX. Szám. Marsigli élete és munkái. *Beliczay Jándtól*. 60 kr. — X. Szám. Az európai vasúti ügy fejleményei és eredményei a magyar magánjog szempontjából. *Wenzel Gusztáv* r. tagtól. 50 kr. — XI. Szám. A paraszi vármegye. *Gyárfás István* l. tagtól. 30 kr. — XII. Szám. Adatok a helynevek történetéhez. *Majláth B.* l. t. 20 kr.

Tizedik kötet.

I. Szám. Bethlen Gábor és a svéd diplomácia. A stockholmi kir. svéd államléváltárakban s az uppsalai egyetemi könyvtárban őrzött adatok alapján írta *Szilágyi Sándor* r. t. 20 kr. — II. Szám. Az 1689-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez. *Zsilinszky Mihály* levelező tagtól. 30 kr. — III. Szám. Forgách Ádám és Báthory Sóna ékszerének történetéből. *Majláth Béla* l. tagtól. 20 kr. —

A

MEGYE ÉS A VÁRISPÁNSÁG

VAGYIS

E KÉT INTÉZMÉNY KÖZÖTTI

KÜLÖNBSEG.

*

BALÁSSY FERENCZ

LEV. TAGTÓL.

(Olvasta a II. osztály ülésén 1893. június 8.)

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1893.

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

Hogy a megye, polgári alkotmányunk első korszakában Árpádházi királyaink alatt, ugyanazon egy katonai és közigazgatási hatóság volt-e a várispánsággal, s ez magában foglalta-e azt is, vagy pedig e két intézmény egymástól különbözött és két egymástól megkülönböztetett területet alkotott? ezt igen fontos történelmi és régi közjogi kérdésnek tartjuk, melyet már több történetírónk és tudósunk felhozott és vitatott, de a hazai történettudomány még eddig egészen tisztába nem hozott, pedig e nélkül történelmünkben több régi földirati és közjogi nehézségek és tévedések merülnek föl, melyek iránt igen nehéz eligazodnunk, ha közelebbről nem ismerjük e két intézményt s az e között felmerülő különbséget.

Ugyanazért történelmünk ezen kérdésének bővebb felvilágosítására szükségesnek tartjuk e két intézményt s azoknak rendeltetését és jogkörét tovább nyomozni és bővebben ismertetni s írónknak ide vonatkozó nézeteit megigazítani. Nagyon örvendének, ha sikerülne e kérdés megoldására, vagy csak némi felvilágosításra is figyelmet érdemlő adatokat s érveket felhozhatnunk, mik ennek további nyomozásában biztosabb útmutatás- vagy tájékozásul szolgálhának.

Itt helyén látjuk a kérdés kellő felvilágosítása végett cleve meghatározni: hogy mit értünk a várispánságon és mit a megyén, vagyis mi volt kezdetben a várispánságon és mi a megye?

I.

A várispánság és a megye.

A várispánság egy katonai szervezetű kerület volt, mely a várral együtt a megye területéből hasítottatott ki s alakítottatott át, s annak területén feküdt és nyúlt el; de attól mégis egészen megkülönböztetett részt alkotott, melyen a várjobbágság vagy várkatonaság és várnépség lakott. Ugyanis a megyék területéből kikerekített várföldek egy része szabad, vagy Szent István király által felszabadított népek között kiosztatott hűbéri birtokul azon kötelezettséggel: hogy ők itthon a közbiztonság érdekében a várakat az ellenség beütése ellen védelmezzék és háború esetén a király hadseregében katonai szolgálatot tegyenek. Ezek *várjobbágyok* — *jobagiones castris* — néven nevezettek. Kézay Simon azt írja, hogy a várjobbágyok egy része szegényebb nemesekből lett, kik a királytól a várföldekből hűbéri birtokokat nyertek azon föltétel alatt, hogy háború idején a várat védelmezzék.¹⁾ A várföldek az a része pedig, mely katonai szolgálatra hűbéreseknak nem lett kiadva, művelés végett, bizonyos szolgálati föltételek mellett, alsóbb rendű földműveseknek vagy szolgáltnak kiosztatott, kik okleveleinkben *várnépség* vagy *várszolgák* — *castrenses* — néven vannak említve. De a fegyver és más hadi és házi eszközök készítésére szükségesek valának iparűzők vagy mesteremberek is. Ilyenek is fogadtattak be és telepítették oda, — kikből azután alakultak ott a városok, — kik okleveleinkben *polgárok* — *cives* vagy *civiles* — nevezet alatt jönnek elő. De valamint a várjobbágyok, úgy ezek is minden kivétel nélkül és minden tekintetben egyenesen és kizárólag a várispán hatalma alatt állottak s attól függték, ki a kerületet saját alárendelt tisztviselőivel igazgatta.

Itt azonban a várispánság földrajzi ismertetésére meg kell még azt is említenünk, hogy a vár birtokai nem alkottak mindig egy földrajzilag összefüggő területet vagyis nem állottak egymással szoros közvetlenségben vagy kontiguitásban;

¹⁾ Simon de Keza. *Jobagiones vero castris sunt pauperes nobiles, qui ad regem venientes, terram eis tribuit de castris terris, ut pœuda castris, ut castrum guerre tempore custodirent.* Endlicher *Monumenta Arpadiana Rer. Hung.* Sangalli. 1849. 129. l.

hanem a megye különböző részeiben, a nemesség és a főpapság birtokai között ágaztak szét és terültek el; sőt némely nagyobb és jelentékenyebb várispánságoknak még a másik vagy harmadik távolabb eső megyék területein is voltak álladékaik vagy birtokai; de ezek a távolabb eső részek is katonai és közigazgatási tekintetben mind együvé tartoztak s az illető várispán hatósága alatt állottak.

A megye ellenben egy nagyobb kiterjedésű és szabadabb szerkezetű nemesi vagy polgári kerületet jelentett, melyen a vár területén kívül a nemesség és egyház praediumai vagy birtokai és más szabad népek telkei terültek el. Ezek alkották azt a szabadabb polgári kerületet, melyet mi megyének nevezünk, mely nem volt bekebelezve a várispánságba és kezdetben nem is állott a várispánság hatósága alatt, hanem attól egészen különálló és független területet jelentett. De különben maga a várispánság is földrajzilag a megyéhez tartozott, a mennyiben a megye területén feküdt és többnyire a megye nevére volt elnevezve is. Voltak ugyan oly várispánságok, melyek nem viselték azoknak a megyéknek a nevét, melyeknek területén feküdték; de ezek csak kivételt képeztek, és nem gyengítik, hanem inkább megerősítik a szokást vagy szabályt, mi az általános elnevezésre vonatkozik. Így a megye egy nagyobb egészet jelentett, melynek egyik részét tette a vár területe, a másikat pedig a nemesség, főpapság és más szabad népek birtokai. E földrajzi meghatározás szerint tehát a megye magában foglalta a várispánságot is; de nem megfordítva a várispánság a megyét; mivel a várispánság kizárólag csak a vár területére szorítkozott, s annak hatósága nem terjedt ki a megye többi részeire.

Ez rövid s előleges ismertetése és különböztetése e két intézménynek s az ezzel járó katonai és polgári területnek, mik régibb okleveleinkben, különösen a Várad Regestrum bejegyzéseiben, egymástól szabatosan meg voltak különböztetve, a mint ezt alább ki fogjuk mutatni.

Hogy e kérdést érdeme szerint tárgyalhassuk, lássuk először iróinknak ide vonatkozó nézeteit, kik egyik vagy másik véleményt osztották vagy vitatták.

II.

Tudósaink s íróink eltérő nézetei,
a mint az első vagy második véleményt osztják.

Megyéink, habár azoknak itt előrehcsátott ismertetése és megkülönböztetése szerint két egymástól megkülönböztetett részre, u. m. nemesi vagy polgári megyére és várispánságra vagy katonai szerkezetű területre oszlottak; mindamelllett több íróink csak egyféle megyét, t. i. katonai megyét említenek s ismertetnek, melyet ők latinul *comitatus*-nak, magyarul *vármegyé*-nek neveznek; a megye másik feléről vagyis a nemesi vagy polgári megyéről pedig mélyen hallgatnak, mintha az nem is létezett vagy a várispánsággal egészen egyesítve s azonosítva lett volna.

Ily értelemben vették s ismertették a szt. István király által állított vármegyéket legtöbb íróink, különösen Kollár Ádám,¹⁾ Pray György,²⁾ Engel Keresztély,³⁾ Fessler J. Aurél,⁴⁾ Botka Tivadar,⁵⁾ de ő e nézetét későbbben visszavonta vagy megváltoztatta, a mint ezt alább fogjuk látni, Fejér György,⁶⁾ Palugyai Imre,⁷⁾ Bartal György,⁸⁾ Nagy Iván,⁹⁾ Jakab Elek,¹⁰⁾ Villányi Szaniszló,¹¹⁾ Kerékgyártó Árpád,¹²⁾ Pauler Gyula.¹³⁾

Némelyek ezen írók közül csak röviden említik s ismertetik ezeket az egységes katonai vármegyéket. Mások ellenben

¹⁾ *Amoenitates Historiae Jurisque Pub. Regni Hungariae*. Vindobonae 1783. 67—86. l.

²⁾ *Historiae Regni Hung.* Budae 1801. Notitiae Praeriae. 73—86. l.

³⁾ *Geschichte des Ungarischen Reichs*. Wien 1834. I. 73. l.

⁴⁾ *Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen*. Leipzig, 1815. I. 322. l.

⁵⁾ *Notitia Diplomatica Veteris Constitutionis Comitatum*. Pestini, 1831. 10—16, és 83. l.

⁶⁾ *Codex Diplom.* X. VII. 73—86. l.

⁷⁾ *Megye-Rendszer*. Pest, 1844. I. 9—21. l.

⁸⁾ *Commentar. ad Historiam Status Jurisque Publ. Hungariae*. Pozsony 1847. I. 273. l.

⁹⁾ *Magyar Akadémiai Értesítő*. Pest, 1865. V. 341. l.

¹⁰⁾ *Kolozsvár Története*. Budán, 1870. I. 220. l.

¹¹⁾ *Győrmege és Város anyagi műveltségtörténete*. 48—49. l.

¹²⁾ *A Műveltség története Magyarországhán*. Budapest, 1880. I. 237. l.

¹³⁾ *Századok*. 1882. XVI. 202—222. l.

hosszasabban tárgyalják és vitatják azokat, elősorolván a várjobbágyosság és a várnépség különböző osztályait és tisztségeit, mint e vármegye alkotó és kiegészítő részeit, melyekből azután későbbben szerintük kifejlődtek a politikai vagy polgári vármegyék. Némely történetíróink ide vonatkozólag csak annyit írnak, hogy Szent István király az országot vármegyékre osztotta; de hogy mily intézmény volt és kikből vagy mikből alakult az a vármegye? arról mélyen hallgatnak; de alig szenved kétséget, hogy ezek is Kollár nézetét osztják s a vármegyét eredetileg katonai intézménynek tartják. Némelyek a fölemlített írók közül is, kik a vármegyék egységét vitatják, megemlítik, s a várjobbágyoktól megkülönböztetik, sőt azok fölött ki is emelik a nemeseket; de azért csak úgy említik, mintha ezek is a várispán alatt állottak s annak hatósága alatt a várjobbágyokkal egy megyét alkottak volna.

Ezektől eltérőleg más tudósaink s íróink a megyék dualismusát vitatják, vagyis azt tanítják, hogy eleinte, az Árpádok korszakában, a várispánságon kívül voltak nemesi vagy polgári megyéink is s ezek a várispánságoktól mind jogilag, mind területileg különböztek.

Legelső volt Kovachich M. György fáradhatatlan tudósunk, ki Kollárnak az egységes vármegyékre vonatkozó tanát kifogásolta s a megyék kétféleségét vitatta, állítván: hogy a nemesek (*servientes regales*) és a várjobbágyok (*jobagiones castri*) két egymástól megkülönböztetett osztályt képeztek s ezzel járó két területet vagy megyét alkottak, a nemesek nem állván a várispán hatósága alatt s a várispánság határai nem egyezvén a megyék határaival.¹⁾ Egy másik értekezésében vagy röpiratában megczáfolta Kollárnak és Praynak azon téves állításait: hogy I. Lajos király megszüntetvén a nemesek között addig fennállott különbséget, ezeknek kiváltságait a várjobbágyokra is kiterjesztette, ezeket a nemesi jog és kiváltságok élvezetében amazokkal egyesítette.²⁾ A mi nem csak amaz írók

¹⁾ *Notio Comitatum*. Viennae. 1814. Az egész kis munkában a 3—78-ik lapig e kérdés van tárgyalva.

²⁾ *Tentamen, quo Jobagiones castri ceteris Regni Nobilibus per Ludovicum I. Hung. Regem non esse exaequatos contra communem opinionem demonstratum ibat* Martinus Georg. Kovachich. Claudiopoli. 1814.

tévedéseit tünteti föl, hanem azt is mutatja, hogy még I. Lajos király alatt is, mikor a várispánság már egészen hanyatlásnak indult, a még fennmaradt várjobbágytság meg volt a megyei nemességtől különböztetve s a nemesség és a várjobbágytság két egymástól megkülönböztetett osztályt alkotott.

Kelemen Imre jogtudósunk előre bocsátja ugyan, hogy szent István király az országot vármegyékre osztotta s azokat polgári, birói és katonai hatósággal felruházta; de alább, hol a királyi hadsereg elemeit vagy alkatrészeit elősorolja, azok sorában a nemeseket nagyon kiemeli, azt írván róluk: hogy közvetlenül a király zászlója alatt harczoltak s a várispán hatósága alól ki lévén véve, saját tisztviselőik által igazgattak.¹⁾ Ha tehát a nemesek, e jogtudósunk állítása szerint, a várispán hatósága alól ki voltak véve és saját tisztviselőik által igazgattak: akkor a várispánságtól megkülönböztetett helyhatósági jogokkal vagy megyeiséggel bírtak.

Szlemenics Pál jeles jogtudósunk, pozsonyi akadémiai jogtanár, *Törvényeink Története Árpádok alatt* című értekezésében vagy akadémiai felolvasásában így ír a nemesekről: »A királyi vitéz szolgák polgári állásukra nézve a fegyveres népnek egyéb felekezeteit . . . lényegesen felülhaladák. Jelesen valamint a bárók és grófok, úgy ők is a király udvara, háza s családjá tagjainak — de aula, domoque, ac familia regis — tartattak, és ugyanezen okból neveztetének, valamint amazok, király jobbágyainak, úgy ők király vitéz szolgálóinak s fegyvereseinek. Nem a megyés grófnak — így nevezi a comes parochianus-t — vagy más főembernek, hanem egyenesen a királynak zászlója alatt vitézkedének. *A megyés grófnak hatósága alól birtokaikkal együtt kivéve lévén*, valamint a főrendbéliék, úgy ők is közvetlenül a király birói hatalma alatt állottak.«²⁾

Alább ugyan azt írja a megyés grófról, hogy az a maga

¹⁾ Praestantissimum Militiae Ordinem efficebant *Servientes regis* qui aliter etiam *Equites aulici, Familiares regis, Banderium regium, Regia domus Regis Hungariae* vocabantur . . . cum obligatione sub ipsius regis vexillo immediate militandi . . . a *Jurisdictione Castri exempti* proprios suos *Judices Nobilium*, hodie quoque *Szolga-Bíró* dictos habere permittuntur. *Historia Juris Hungarici Privati*. Budae 1818. 44. l.

²⁾ A *Magyar Tudós Társaság évkönyvei*. Budán, 1845. VI. 92. l.

megyéjében mind katonai, mind birói, mind rendőri hatalommal fel volt ruházva, és mindenik hatóságára nézve segédtisztviselőkkel ellátva. De itt a megyés gróf megyéjén csak az ő várának kerületét vagy a várispánság területét kell értenünk; mivel szerinte a megyés gróf hatalma nem terjedt ki a nemességre vagyis a megyének azon részére, hol a nemesség birtoka volt, hanem kizárólag csakis a vár területére szorított, s így e jogtudósunk szerint is a megye meg volt különböztetve a várispánságtól.

Botka Tivadar jeles történetnyomozóunk előbb ugyan, mint föntebb említők, a vármegyék régi alkotmányáról írt és 1831-ben kiadott munkájában Kollár A. Ferencz tanát vallotta vagy legalább ahhoz hajlott; de e nézetét későbbben megváltoztatta s a megyék kétféleségét ő is elfogadta. Ugyanis *Jogtörténeti Tanulmányok a Magyar vármegyék Szervezetéről* című értekezésében így ír: . . . Reánk magyarokra nézve sokkal érdekesebb volna tisztába hozni: egy, vagy több nemű megye alkotott-e kezdetkor? A nagy szorgalmú Kovachich Márton ugyanis, kinek annyi sok és becses jogtörténelmi munkát köszönünk, azt vitatta, hogy eredetileg két rendű megye, két rendű megyei szerkezet létezett, úgymint katonai és polgári; míg ellenben a nagy tudományú Kollár A. Ferencz, ki a régi megyék alkotmányáról hazánkiai között első értekezett, esupán csak egy rendű, azaz: vegyes polgári és katonai szervezetű megyék mellett nyilatkozik. Habár a megyei szervezetről harmincznégy év előtt írt igénytelen munkámban én is az utóbbi félre hajlottam, de meg kell őszintén vallanom, hogy *Kovachich részén is nyomós érvek állanak*. Amyi azok szerint minden esetre való, hogy, ha nem is voltak a megyei várak eredetileg kiszakítva a közmegyék határaiból, de a hozzájuk tartozott várjavakkal, melyek igen terjedelmesek valának, bizonyos zárt kört és a polgári javaktól elkülönözött katonai institutiót képeztek oly tulsullyal, hogy attól az egész megye némi hadügyi szint kapott.¹⁾ Alább folytatólag a várispánságról így ír: »E katonai szervezetű megyékről Kollár, kit föntebb tisztelettel megneveztem, bőven értekezett, de nyolczvan-

¹⁾ *Budapesti Szemle*. Pest, 1865. Új folyam I. 307. és 309. l.

két esztendő előtt, mikor még a hazai jogtörténelem kútforrásai nagy részben el voltak esukva. Azóta a nézetek sokban tisztultak és jogtörténelmi tudásunk a hazában gyarapodott. Jelenben ugyan nekünk, kik nem vagyunk katonák, tán nem nagy hasznunkra van a tárgynak bővebb tanulmányozása, de azért azt tudni mégis jó.* — Végre a vármegyék első alakulásáról és őskori szervezetéről írt és hat közleményre terjedő tanulmányában újra felhozza e kérdést, s első közleményében Kollár és Kovachich tana között ismét ingadozni látszik;¹⁾ de mindamellett megkülönbözteti a megyéket a várispánságoktól, s annak igazolására nem csak oklevelekre hivatkozik, hanem a második közleményben vezérelveket vagy kriteriumokat is állít fel a megyéknek a várispánságoktól való megkülönböztetésére.²⁾

Horváth Mihály nagynevű történetírónak szintén a megyék kétféleségét vitatja, midőn azt írja, hogy Szent István a nemességet egyedül a király és a nádor hatalma alá rendelte s a várispánnak — Comes parochianus — a nemesség fölött ekkor még semmi hatósága sem volt. Az igazgatás könnyítése végett Szent István király az országot néhány politikai kerületre, megyékre osztotta s azokat a közigazgatás elintézése végett időről időre meglátogatni magának s utódainak kötelességévé tette. De e megyéket megkülönbözteti a vármegyéktől, mik alatt mi újabb és helyesebb terminologia szerint várispánságokat értünk, így írván ide vonkozólag: »Lényegesen különbözött e politikai megyeintézet a hadi jellemű vármegyei intézet, mit István számszerint hatvankettőt, vagy hetvenkettőt alapított.³⁾ És megrója azokat a történetírókat, kik a vármegyei intézetet a megyeivel összetévesztették vagy összezavarták. »Nagy hibát követének el, — így ír tovább — abban eddigi történetírónk, hogy a vármegyei intézetet a megyeivel összezavarván, azt már Szent István alatt olvannak ábrázolják, minő csak pár század múlva lett. A vármegyei intézethez a nemesség eleinte semmi tekintetben sem tartozott, s mint az több törvények- s oklevelekből világosan kitűnik, még II. Endre alatt is csak pénz-

¹⁾ Századok. IV. 514—517. l.

²⁾ Századok. V. 307—309 l.

³⁾ A Magyarok Története. Pápán, 1842. I. 36. l.

és tizedügyekben volt a vármegye ispánjának a nemesség fölött hatósága. De sokáig a megyék határai sem egyeztek a vármegyékével.⁴⁾ Ugyanezt ismétli »A Magyar Honvédelem Történelmi Vázlata« című akadémiái székfoglaló felolvasásában is, hol határozottan állítja, hogy a várispán hatósága Szent István király alatt, sőt az Árpádok egész korszaka alatt, egyedül csak a várjobbágyokra és szolgákra terjedt, s a nemesség fölött, mely egyenesen a nádor és kisebb ügyekben a megyei bírák (judices megalis) hatósága alatt állott, a várispánnak semmi hatalma sem volt.⁵⁾ Ugyanezen értelemben ír későbbi nagyobb munkájában is.⁶⁾

Lehoczky Tivadar szintén azon nézetet osztja, hogy a várispánság és a megye két különböző hatóságot jelentett, az első katonai, az utóbbi közigazgatási intézmény vala, amaz *comitatus*, ez pedig *provincia* néven nevezeték.⁷⁾

Végre legnagyobb szorgalommal és készületséggel nyomozta és tárgyalta a régi megyéket és várispánságokat Pesty Frigyes már, fájdalom, csak néhai jeles történettudósunk és fáradhatatlan írónk, ki a megyék kérdéses dualismusát is alapos érveléssel vitatta;⁸⁾ de ő munkája feladatához képest nem annyira e két intézmény közötti különbséget, mint inkább a várispánságok intézményét és történetét tanulmányozta.

Ime elősoroltuk az eltérő nézeteket és vélekedéseket, melyek a felhozott s itt tárgyalandó kérdésre vonatkoznak. Most már vizsgáljuk és nyomozzuk azoknak érdemét s érveit: hogy t. i. a felhozott két nézet közül melyiket találjuk elfogadhatónak és történelmünkkel és történelmi felfogásunkkal megegyeztethetőnek?

E kérdésre itt elgye kijelentjük, hogy mi a második nézetet osztjuk, miszerint a várispánság ugyan földrajzilag a megye területén feküdt és legtöbbször annak nevével is nevezetett; de kezdetben attól egészen elkülönített részt alkotott, s

¹⁾ U. o.

²⁾ A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. Budán, 1845. VI. 304. l.

³⁾ Magyarország Történelme. Pesten, 1860. I. 119—121. l.

⁴⁾ Beregvármegye Monographiája. Ungvárott, 1881. I. 121. l.

⁵⁾ A Magyarországi Várispánságok Története. Budapest, 1882:

117—131. l.

a megye és várispánság két egymástól megkülönböztetett terület és intézmény volt. Itt először azokat a történelmi adatokat s azokból kölcsönzött érveinket hozzuk fel, melyek szerintünk a második nézetet igazolják vagy támogatják, és azután azokat az érveléseket és vélekedéseket fogjuk taglalni s észrevételeinkkel kísérni, melyeket írónk az első nézet indokolására felhoztak. Nézetünket támogatja először a régi terminologia.

III.

A megyék és várispánságok régi okleveles elnevezései s ezen elnevezések etymologiai jelentései.

Nézetünket legalaposabban támogatja a régi terminologia, mely által a megyék régibb okleveleinkben a várispánságoktól szabatosan meg voltak különböztetve. Némelyek ugyan nem fektettek kellő súlyt a terminológiára, sőt azt még figyelemre sem méltatják, mintha az semmit sem jelentene; pedig annak megvan a maga jelentősége, a mit nem szabad figyelmen kívül hagyni. Való ugyan, hogy a királyi jegyzők sem tartották meg mindig pontosan a terminológiát, s a hivatalos iroda kiadványaiban is találtatnak néha némi eltérések a megszokott kuriális stílustól és a terminologiai elnevezésektől; de mindamelllett figyelmet érdemel ama diplomatiái vagy hivatalos megkülönböztetés, mely okleveleink szövegében, a megyék és várispánságok elnevezésében feltűnik azoknak egymástól való megkülönböztetésére. És ha fordul is elő okleveleink szövegében a megszokott stílustól vagy elnevezéstől való eltérés, az leginkább csak a későbbi korra vonatkozik, mikor a hanyatlásnak indult várispánságok a megyékbe kezdetek bekebelezettni, s a megyék és várispánságok megszokott elnevezései egymással föl kezdetek cseréltetni; de kezdetben, a XI., XII. és XIII. század első felében, okleveleinkben, különösen a Várad Regestrum bejegyzéseiben a terminologia szabatosan megtartott. Itt különösen figyelmet érdemel az, hogy a Várad Regestrum, a mint azt Botka Tivadar is megjegyezte, hiteles helynek hivatalosan szerkesztett jegyzőkönyve lévén, abban a stílus curialis szabályosan meg volt tartva. De különben is e

jegyzőkönyv éppen arról a korról szólván, melyben a megyéktől megkülönböztetett várispánságok még életben voltak és rendeltetésükhöz képest szerepeltek, igen illetékes és hiteles kútforrásul szolgál az e két intézmény akkori elnevezésének ismertetésére és felvilágosítására, és így arra, mint hitelt érdemlő kútfőre, a terminologia kérdésében biztosan hivatkozhatni.

Kútforrásaink hitelének ezen rövid megemlítése után nyomozzuk a megyék és várispánságok régi elnevezéseit, mint megannyi műszavakat, melyek okleveleinkben előjönnek, melyeken a megyék és várispánságok egykor nevezettek: és pedig először azokat, a mik a megyékre vonatkoznak, vagy megyei-séget jelentenek, másodsor azokat, a mik várispánságot fölteleznék.

1. A megyéek.

a) *Provincia*. Ez egy nagyobb kiterjedésű nemesi vagy polgári megyét jelentett. A Várad Regestrum bejegyzéseiben többször jön elő *provincia*, *provinciales* és *comprovinciales* elnevezés, a mi mindenkor megyét, megyei birtokosokat vagy lakosokat jelentett ellentétül vagy megkülönböztetésül a *jobagiones castri* vagy *castrenses* elnevezésnek, mely alatt mindenkor varispánságot és várnépséget kell értenünk.

Több más okleveleinkben is említettnek a megyék *provincia* nevezet alatt, a *comitatusok*-tól vagy várispánságoktól való megkülönböztetés végett. Így p. o. Miklós királyi főtárnokmester 1254-ben több somogyi, zalai és veszprémi birtokok iránt támadt pörös kérdések elintézésére lévén kiküldve, ezen eljárásáról kelt jelentésében Somogyot és Zalát *provincia*-nak, Veszprémet pedig *parochiá*-nak nevezi,¹⁾ világos jeléül annak, hogy a kérdéses birtokok nem várispáni, hanem megyei birtokok valának. — A karakói várispánság, mely Vas megyében feküdt, pört indított a vár birtokainak állítólagos elfoglalása miatt az ottani (vasmegyei) nemesek ellen, és Pál pozsonyi prépost e pörben IV. Béla király által kiküldött ítélőbíró 1257-ben kelt ítéletlevelében a többi között ezeket mondja:

¹⁾ Wenzel. *Árpádkori Új okmánytár*. VII. 220. l.

²⁾ Wenzel II. 296. l.

Nos vero ab omnibus ipsius *provinciae* et *comitatus* nobilibus et ignobilibus inquirendo invenimus etc.²⁾ Itt a *provincia* alatt megyét — Vármegyét, — melynek területén feküdt az említett várispánság, a *comitatus* alatt a karakói várispánságot kell értenünk: az említett megye tehát a *provincia* elnevezés által van a *comitatus*-tól, vagyis a karakói várispánságtól megkülönböztetve. — István ifjabb király 1268-ban Sándor szörényi bánnak több jószágokat adományozván, az adományozott jószágok között említi Kák nevű birtokot is, melyről azt jegyzi meg, hogy az azelőtt a borsvai várjobbágyoko volt, de Szabolcsmegyében feküdt... ipsa terra dicta Kaak erat jobagio-num *Castris Bursua*, tamen est ipsa terra in *provincia de Zabouch*.³⁾ Itt Szabolcs vagy annak egy része, hol Kák nevű birtok feküdt, mint megye — *provincia* — világosan meg van különböztetve a borsvai várispánságtól. — IV. László király 1284-ban Berényt, a királyné somogyi birtokát, a veszprémi egyháznak adományozván, ezen adománylevelében Somogyot *provincia*-nak nevezi ekképen: ... in *Simigiensi provincia* vnam villam *Reginalem Beren* vocatam.⁴⁾ Itt a *provincia* valóságos megyét jelent, mivel a királyné birtoka nem lehetett várispáni birtok.

Még több oklevelet idézhetnénk, melyekben a megyék *provincia* néven neveztetnek, mely elnevezés által meg voltak azok különböztetve a várispánságoktól, melyek eredetileg *castrumok* vagy *comitatusok*-nak neveztettek.

b) *Parochia, Parocia.*

Ez a *παροικια* görög szótól származik, mely sajátlag egyházi megyét — *diocesis*-t — jelentett, de ennek jelentése átvitetett polgári terület elnevezésére is. Du Cange szerint annyit is jelentett, mint *territorium, districtus iudicis, regio urbis*.⁵⁾ Ezen elnevezés gyakran előjön okleveleinkben is, s írónk értelmezése szerint szintén polgári megyét jelentett s egyértelmű volt a *provincia*-val. Annyi mindenestre bizonyos,

¹⁾ Wenzel VIII. 199. l.

²⁾ U. o. IV. 255. és 257. l.

³⁾ *Glossarium ad Scriptor. Mediae et Infimae Latinitatis*. Basileae 1762. III. 112. l.

hogy a *comitatus*-tól vagy várispánságtól nem csak a Váradi Regestrum bejegyzéseiben, hanem több más okleveleinkben meg van különböztetve. Így p. o. II. Endre király 1226-ban kelt adománylevelében világosan megkülönbözteti a várispánságtól ekképen: ... *Yiner in Parochia Albensi ad Comitatum de Bana pertinens*.¹⁾ Ugyancsak II. Endre király 1231-ben kelt adománylevelében még világosabban meg vannak különböztetve a *parochiák* a *comitatusok*-tól, hol a Tamás comesnek, Makár bán fiának adományozott birtokok közül külön sorolattnak elő azok, melyek a *parochiák*-ban és ismét külön azok, melyek a *comitatusok*-ban feküdtek.²⁾

Úgy látszik azonban, hogy a *parochia* kifejezése szorosabb értelemben valamely helynek hovatartozását vagy valamely hivatalnak illetékességét jelezte. Ugyanis szent László király III. decretumának 16. cikke ezen értelemben így szól: *Volumus, ut unus quisque iudex in parochia sua iudicet, id est nemo iudicem extra suam iurisdictionem iudicet*.

Ezen értelemben látszik az egri káptalan is Hozdu nevű helynek hovatartozását jelenteni 1248 körül kelt bizonyítványában, hol az új-ungri várispánság területét *parochiá*-nak mondja ekképen: ... *quandam terram Hozdu nomine decem aratris subiacentem in parochia Castris Unguy existentem*.³⁾ Ez annyiban érdemel figyelmet, mivel a várispánság vagy annak területe másutt sehol sem neveztetik *parochiá*-nak.

Itt a *parochia* elnevezés nyomán meg kell említenünk, hogy a mint a várispán hatalma és befolyása a megyékben is kezdett nevelkedni s érvényesülni, ennek folytán e tisztség előbbi neve is megváltozott s a várispán — *comes castri* — a XIII. század elején már *megyés* vagy *megyei ispán*-nak comes *parochianus* vagy *parochialis*-nak — kezdett neveztetni s a várispán nevezet pedig csak az ő udvarbirájára — *curialis comes*-re — szállott. E szerint a *parochia* elnevezés, mely eleinte csak polgári megyét jelentett, későbbben kiterjedt mindakétféle

¹⁾ Wenzel VI. 432. l.

²⁾ Wenzel XI. 219—230. l.

³⁾ *Hazai Okmánytár*. VI. 49. l.

megyére, ami némi előjele volt e két intézmény későbbben bekövetkezett egyesülésének vagy egybeolvadásának.

c) *Mega*.

Ez a megye magyar nevéből van latinizálva. Ez az elnevezés Kálmán király törvényének 12-ik cikkében jön elő, mely azt mondja, hogy a vezér vagy herczeg szolgálói, kik a király megyéjében, és a királyé, kik a herczeg megyéjében vannak — Ducis ministri, qui in *mega* regis sunt, et regis, qui in *mega* ducis sunt — az illető ispán és bíró előtt pörlekedjenek. De itt a *Mega* nem egy kisebb megyét jelentett, hanem egy nagyobb kiterjedésű tartományt; mivel e törvény arra az esetre rendelkezik, mikor a király az ő fiának vagy valamelyik királyi herczegnek az ország egyik részét átadta, hogy azt vezéri hatalommal kormányozza, a mi Erdélyvel együtt az ország harmad részét tette. Alább a 37-ik cikkben is előjön a *mega* és *megales iudices* elnevezés, mely megyei bírákat jelentett. Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy, ha egyszerű alakban jön elő ezen elnevezés, akkor igenis megyét jelent; de ha *civitatis* jelzővel említetik, így: *mega civitatis*, akkor várispánságot kell alatta értenünk, a mint ezt alább fogjuk látni.

d) *Praedium*.

Ez is többször jön elő okleveleinkben, mely egy természetű az *allodium*-mal, a mi mindig szabad nemesi birtokot jelentett. Ily *praediumok* vagy nemesi birtokok csak a megyék területein voltak, nem pedig a várispánságban, mely a vár tulajdona volt. Sőt ha a király valamely nemesnek hadi szolgálataiért vagy más érdemeiért várbirtokot adományozott, azt a vár szolgálatai alól kivette és nemesi *praediummá* tette, mi által az megszűnt várbirtok lenni s a nemesi birtokok közé soroztatott, a mint ezt bizonyítja IV. László királynak 1273-ban kelt adománylevele, mely által Ruh Comesnak a garicsi és gerzencei várispánságban fekvő birtokait, melyeket várjobbágyoktól szerzett, nemesi kiváltságokkal ruházta fel, hogy ő és örökösei azokat, mint nemesi *praediumokat*, nemesi joggal bírassák.¹⁾ Sőt ha nincs is az adománylevelben az adomá-

¹⁾ *Hazai Okmánytár*, VII. 139, 140 l.

nyozott birtok világosan *praedium*-nak nevezve, mihelyest a király valakit a vár szolgálata alól fölmentett és birtokaival együtt megnemesített, az ő birtokai azonnal *praediumokká* lettek, az ily *praediumok* mindig nemességet s azzal járó megyeiséget jelentenek.

e) *Judices Nobilium*.

Szolgabírák. Ezek tudunkra legelőször IV. Béla király 1254-ben kelt levelében említetnek.¹⁾ De mi azt hisszük, sőt biztosan merjük állítani, hogy e tisztség sokkal régibb s egy eredetű a megyei intézménnyel és, mint neve is mutatja, a nemesek bírója volt, és régi okleveles elnevezése szerint *Judex servientium regalium*, magyarul pedig: *Királyi szolgák bírója* néven neveztetett, s ezen elnevezésből későbbben a *királyi* mellékuév elhagyásával lett *Szolgák bírója* = *Szolgabíró*, valamint a latin *Judex Nobilium*-ból lett ily rövidítéssel *Judlium*. A királyi szolgák alatt pedig, kik fölött ezek bírászkodtak, a nemeseket kell értenünk, kik, mint már följebb is említettük, okleveleinkben *servientes regales* néven neveztettek. Némelyek a szolgabírákat azonosítani akarják a *bilochusok*-kal, de tévednek; mivel a *bilochusok* alsóbb rendű tisztek vagy bírák voltak, kik csak tolvajok és gonosztévők felett ítéltek s azok fölött is csak a várispán elnöklete alatt, vagy, mint az Arany Bulla 5-ik cikke mondja, ad pedes tamen ipsius comitis. A szolgabírák ennél sokkal nagyobb joggal és hatáskörrel voltak felruházva; de minthogy kizárólag a nemesek ügyeiben, ítéltettek, s e részben a várispánság területén semmi jogosultsággal sem bírtak, az ő tisztségük is a megyére vonatkozik s a megyeiség mellett tanuskodik.

f) *Judices provincie*.

Vége több okleveleinkben említetnek még *Judices provincie*. Megyei bírák. Némely írónk ezeket a szolgabírákka azonosítják s szolgabírákat értenek rajtuk. Hogy egy volt-e az itt említett megyei bíróság a szolgabírói tisztséggel, az

¹⁾ *Fejér Cod. Dipl.* IV. II. 231. l.

most nem nyomozzuk, elegendőnek tartjuk itt megemlíteni, hogy a *iudices provincie* elnevezés szintén a megyék régi elnevezésére vonatkozik vagy utal s e régi elnevezés emlékéét tartja fenn, miszerint a polgári megyék egykor okleveles elnevezéssel *provinciák*-nak nevezettek.

Ezek az itt felsorolt adatok vagy elnevezések, mint megannyi műszavak, mind a megyék régi elnevezésére vonatkoznak s azok megyeiségére utalnak. Most már másodszer lássuk és nyomozzuk azokat a műszavakat, melyeken a várispánságok nevezettek, s melyek várintézményt jeleznek vagy föltételeznek.

a) *Castrum, de Castro, Jobagiones Castri, Castrenses, terra Castri*. Ezek az elnevezések mind előjönnek nem csak a Várad Regestrum bejegyzéseiben, hanem más okleveleinkben is, miket nem szükség itt idézni, mivel azt úgy is tudják azok, kik okmánytárainkat olvassák. Hogy pedig a felhozott elnevezések mind várispánságot, várnépséget vagy várbirtokot jelentenek vagy jeleznek, azt sem szükség itt bővebben magyaráznunk; mivel az elnevezések elég világosak és megmagyarázzák magok magokat.

b) *Comitatus*. Ennek többféle etymologiai jelentése van, de ezeket itt nem nyomozzuk, csak azt hozzuk fel, a mi tárgyunkra vonatkozik. *Comitatus* történelmünkben eleinte várispánságot jelentett s egy értelmű volt a *Castrum*-mal, a mint ezt több okleveleink igazolják. Különösen II. Endre király 1234-ben kelt adománylevelének záradéka, mely, minekutána elősoroltatnának abban az akkori országnagyok, így végződik: . . . et aliis quam plurimis aliorum Castrorum comitibus existentibus.¹⁾ — IV. Béla király 1252-ben a turóczyi monostor észére kiadott alapítólevelében, kivévén e monostor jobbágyait a rendszerinti bírásokodások alól, ide vonatkozólag ezt mondja . . . ipsos populos a iurisdictione Comitum Castrorum in quibus Castris et Comitibus existere dinoscuntur, eximimus et harum serie eximimus.²⁾ — Ugyancsak IV. Béla király 1254-ben kelt adománylevelében, megerősítvén a székesfejérvári egyház vagy káptalan kiváltságait, annak jobbágyait a rend-

¹⁾ Wenzel VI. 552. l.

²⁾ *Hazai okmánytár* VI. 74. l.

szerinti bírásokodás alól kiveszi ezen szavakkal: nec Palatinus pro tempore constitutus, nec Comes alicuius *Castri* seu *Parochialis*, nec *Judices Nobilium* quorum eumque Comitatum . . . ipsos possit, debeat et audeat iudicare.³⁾ Ezen oklevél azért is figyelmet érdemel, mivel ebben először vannak említve a szolgabírák, a mint ezt már följebb is megjegyeztük.

De hogy e kérdésben a *Comitatus* felhozott értelmének igazolására több oklevélre ne hivatkozzunk, még csak az Arany Bulla 16. cikkét emlíjük meg, mely így szól: *Integros comitatus* . . . non conferimus perpetuo. Itt az *integros comitatus* alatt nem lehet egy nagyobb kiterjedésű polgári megyét érteni; mert ilyent a király el nem adományozhatott örökös birtokul; mivel a megye a nemesség, az egyház és más szabad népek birtokaiból állott, s azokat a király a tulajdonjog botrányos sérelme nélkül másoknak el nem adományozhatta; mert még csak képzelni sem lehet, hogy egyszerre egy egész megyei nemesség kihalt vagy megnótáztatott volna; mivel csak ezen esetben szállott a nemesség birtoka a koronára és lehetett királyi adományozás tárgya. Itt tehát a *comitatus* alatt várispánságot vagy valami nagyobb várterületet kell értenünk melylyel királyaink szabadabban kezdték rendelkezni. Itt tehát egész várispánságok vagy nagyobb várterületek eladományozása tiltatik, de, úgy látszik, meghagyatott a korona részére az a jog, hogy a várterület egyes részeit vagy birtokait azután is eladományozhassa. Ezek szerint nem szenved kétséget, hogy a *comitatus* történelmünkben eleinte várispánságot vagy várbirtokot jelentett s egy értelmű volt a *castrum*-mal, és igen helyesen jegyzi meg Horváth Mihály, hogy a *comitatus* szón a régiek nem csak vármegyét vagy főispánságot, hanem hérbirtokot vagy hűbéres jószágot is értettek.²⁾

Itt helyén látjuk a *comitatus* itten tárgyalt jelentésének értelmezésére megjegyezni, hogy történetíróink azt magyarul *vármegyé*-nek nevezték. Ez az elnevezés megállhat ugyan azon értelemben, ha úgy vesszük a dolgot, hogy a várnak is volt

¹⁾ Fejér. Cod. Dipl. IV. II. 231. l.

²⁾ *Magyarország Történelme* I. 356. l. és *Magyar Történelmi Tár* IX. 100 l.

területe, s ezen terület *megyé*-nek neveztetett. De történetiróink itt abban tévedtek meg, hogy a nemesség és az egyház birtokait is a *comitatus* keretébe foglalták; pedig, mint följebb kimutattuk, e birtokok nem tartoztak oda s attól megkülönböztetett részt alkottak. Ugyanazért újabb iróink a *comitatus* itten tárgyalt értelmének magyar kifejezésére igen jól találták ki a várispánság elnevezését; mert ez igen jól kifejezi a *comitatus* jelentését, megkülönböztetvén azt az úgynevezett megyétől. A *vármegye* magyar elnevezése is helyes, a mennyiben magában foglalja mindakét elemet, a melyből alakult, t. i. a várat és a megyét: de ez az elnevezés csak későbbi korra vonatkozhatik, mikor a várispánság már a megyével egyesült s abba beleolvadt.

c) *Comes castrí* és *Comes parochianus*. Várispán és megyés ispán. Mindakettő egyet jelentett, csak az volt e két elnevezés között a különbség, hogy kezdetben az első, későbbben a másik néven neveztetett a tisztség.

Iróink a várispánt már szent István király korában *főispán*-nak, — *supremus comes*-nek — kezdik nevezni; de ez az elnevezés arra a korra nézve még idő előtti; mert igaz ugyan, hogy a várispánságból fejlődött ki későbbben a főispánság s az volt ennek genesisé, s igaz, hogy a várispánnak is volt udvarbírája vagy alárendelt *curialis comes*, s erre nézve ő is neveztetetett volna *főispán*-nak. De ez az elnevezés nem csak az Árpádok, hanem még az Anjou-királyok alatt sem volt szokásban, legalább okleveleinkben nem jön elő, és csak későbbben az osztrák ház alatt kezdett szokásba hozatni, és helyesen jegyzi meg szótáriróink, hogy a főispánnak régente egyszerűen csak *ispán* vala a neve.¹⁾

Szalay László a várispánt *várgróf*-nek, Szlemenics Pál pedig *megyés gróf*-nak nevezi; de ez helytelen és szokatlan elnevezése e tisztségnek: az első a német *Burggraf*-nak a másik a latin *Comes parochianus*-nak betűszerinti fordítása mely rosszul hangzik a magyar fülnek, s ellenkezik nem csak nyelvünkkel, hanem ősi intézményeinkkel is: nekünk voltak zászlós uraink, kik az Árpádok alatt a *király jobbágyságai*-nak és

¹⁾ *Magyar Nyelv Szótára* III. 132. 1.

későbbben az *ország bírói*-nak neveztettek; de ősi alkotmányunk *grófok*-at nem ismer: őseink a *comes*-t *ispán*-nak fordították, s ez sem eredeti magyar szó ugyan, de meg ven magyarosítva s régóta használtatik és többször előfordúl a régi magyar kódexekben is, így p. o. a Carthausi Névtelen Legendájában Vata *ispán*-nak s alább egy másik főember szintén Bács-megyei *ispán*-nak van nevezve.¹⁾

d) *Comes curialis* vagy *Comes curie parochianus*. Ez a várispán udvarbírája vagy helyettese, többször csak a várjobbágyok közül választatott és hivatalos eljárása vagy hatósága egyedül a várterületre volt szorítva. Ebből lett későbbben, mikor a várispánságok a megyékbe olvadtak, a megyei alispán, ki már a megyei nemesek közül választatott s nagyobb politikai jelentőségre emelkedett; de itt, mint várispáni tisztséget említjük, mely szintén a várispánság ismertetésére vonatkozik.

e) *Civitas*, vagy *Comes civitatis* vagy *civium*. Ez is várispánságot vagy várispánt jelentett; mert a városok nem a megyékben, a nemesek birtokain, hanem a várispánságok területén keletkeztek, sőt a városok voltak a várispánságok székhelyei s az iparűzők vagy mesteremberek, kik a Várad Regestrum bejegyzéseiben *cives* néven említetnek, a várnépség egyik osztályát tették.

f) *Mega civitatis*. A *mega*, mint följebb is említettük, egyszerű alakban megyét jelentett, de ha *civitatis* jelzővel jön elő, akkor már várispánságot kell rajta értenünk.

g) Botka Tivadar ide sorolja még a *Pagus* szót is, mely szerinte szintén várterületet jelentett,²⁾ mely Du Cange szerint is annyit tesz, mint territorium, *Comitatus*, *districtus*.³⁾

Voltak ugyan a várjobbágyágnak és népségnek és az ottani tiszti karnak még több osztályai és fokozatai, melyek egymástól rendeltetésük és hivataluk szerint meg voltak különböztetve; de ezeket nem tartjuk szükségesnek itt külön felsorolni, mivel ezek úgy is e népnek osztályzatok szerinti rendel-

¹⁾ Toldy *Magyar Szentek Legendái*. Pest, 1859. 95. és 97. 1.

²⁾ *Századok*. V. 299. 1.

³⁾ *Glossarium ad Scriptor. Mediae et Infimae Latinitatis*. Basiliae, 1762. III. 13. 1.

tetésére és belső életére vonatkoznak, s azt gondoljuk, hogy azok is, a miket itt felhozánk, kelleleg ismertetik vagy legalább jelzik a várispánságokat s mivoltukat.

Most már ismerjük a megyék és a várispánságok terminológiáját, vagyis a rájuk vonatkozó okleveles vagy hivatalos elnevezések etymologiai jelentését, mikből alaposan következtethetni azon különbséget, mely e két intézmény között fennállott, s melylyel azok egymástól meg voltak különböztetve.

De ezen itt tárgyalt terminologia bővebb ismertetésére s az ebből netalán felmerülhető ellenvetés megelőzésére itt még azt is meg kell jegyeznünk, hogy ugyanazonegy megye egyik oklevélben *provincia*- vagy *parochia*-nak, a másokban pedig *castrum*- vagy *comitatus*-nak van nevezve. Így p. o. Baranya a Várad Regestrum 93-ik bejegyzésében *provincia*-nak, a pécsi káptalan 1247-ben kelt bizonyítványában pedig *castrum*-nak van nevezve.¹⁾ — Békést a Várad Regestrum a 101-ik bejegyzésben *provincia*-nak, a 42., 347. és 361-iki bejegyzésekben pedig *castrum*-nak nevezi. — Bihar a Várad Regestrum 346. és 368-ik bejegyzésében *parochia* a 323-ikban pedig *castrum* nevezet alatt találjuk. — Zalát a Várad Regestrum 277-ik bejegyzése *provincia*-nak, II. Endre királynak 1214-ben kelt adománylevele pedig *castrum*-nak nevezi.²⁾

Sőt többször mindakétféle elnevezés előjön ugyanazon egy oklevélben, ugyanazonegy megyére vonatkozólag. Így p. o. Békést egy 1295-ben kelt oklevél *provincia*-nak és egyúttal *castrum* nak mondja.³⁾ Nógrádot a Várad Regestrum 207-ik bejegyzésében *provincia*-nak és egyszersmind *castrum*-nak nevezi.

Már most hogyan kell e kétféle elnevezést érteni, s a előbük netalán felmerülhető kérdést megfejteni?

E kérdést könnyű megfejteni, ha tudjuk, hogy majd minden megyében volt egyszersmind várispánság is vagy legalább voltak várbirtokok, melyek a megyei birtokosok vagy lakosok birtokaitól meg voltak különböztetve, s e körülmény fejt meg

¹⁾ Wenzel. VII. 248.

²⁾ Fejér Cod. Dipl. III. I. 151. l.

³⁾ Haan Lajos. *Békc's Vármegye Hajdana*. Pest. 1870. II. 11: II.

azt, hogy minden oly megye, melyben ily várispánságok voltak, kétféle néven nevezethetett, t. i. *provincia* és *castrum* néven; a *provincia* jelentette a megyének azt a részét, mely a nemesség vagy más megyei lakosság birtoka volt, a *castrum* alatt pedig értetett a megyének az a része, hol a vár birtokai feküdtek. A Várad Regestrum bejegyzései szerint a várjobbágyok vagy a többi várbeli népek többször indítottak pört a megyei birtokosok vagy lakosok ellen a vár birtokainak állítólagos elfoglalása miatt, s e pörlekedő felek polgári állásának s a pör tárgyának jelzésére nevezettek a megyék kérdéses részei *provincia*-nak, *castrum*-nak, amint a pörlekedők megyei birtokosok vagy lakosok voltak, vagy pedig a vár népségéhez tartoztak. Ezek szerint a megyék felhozott kétféle elnevezéseiből netalán felmerülhető nehézség is könnyen megfejthető.

De még azt is meg kell jegyeznünk, hogy az itt tárgyalt terminologia későbbben, a XIII. század közepe és főleg vége felé, nagy változáson ment át. Ugyanis, amint IV. Béla és az ő utóda alatt a várbirtokok nagyobb mérvben kezdtek eladómanóztatni vagy a hatalmasok által elfoglaltatni, s az eképen szenvedett megrövidítések vagy veszteségek folytán a várispánságok is kezdettek gyengülni s hanyatlásnak indulni, míg azután a XIII. század vége felé, de leginkább az Anjoukirályok alatt, lassanként a megyékbe kebeleztettek, s velök egyesítették, mit azután Zsigmond király alatt a banderialis rendszer váltott fel. A várispánságok ugyan nem egyszerre pusztultak s tűntek el, mert némely várispánság még azután továbbra is fennmaradt; de maga e várrendszer megbukott vagy megváltozott. Ezen változás folytán a megváltozott vagy általalkult megyék elnevezései is megváltoztak, a *provincia* és *parochia* elnevezéseket a *comitatus* váltotta fel. Több ugyanazon korban, vagy egymást megközelítő korszakban kelt oklevelcink egyikében ugyanazon egy megye *provincia*-nak vagy *parochia*-nak, a másokban pedig már *comitatus*-nak van nevezve, s így a megszokott terminologia, mely régibb okleveleinkben, és különösen a Várad Regestrum bejegyzéseiben, oly pontosan meg volt tartva, és mely zsínórmértékül szolgált a megyék és várispánságok közötti különbség jelzésére, a történelmi felfogások megzavarására elvesztette régi etymologiai értelmét és jelentő-

ségét, mert a *provincia* és *parochia* elnevezés későbbben egészen megszűnt, s a helyett egészen és kizárólag a *comitatus* jött használatba. Feltűnő, hogy a megyei nemesség, mely ősi intézményeihez s a velök járó elnevezésekhez oly szívósan ragaszkodott, a megye elnevezésére elfogadta a várispáni elnevezést, mert a *comitatus*, mint följebb kimutattuk, nem megyét, hanem csak várispánságot jelentett s etymologiai értelemben sem fejezi ki a megyét s későbbben kifejlődött helyhatósági jellegét; de itt is áll, hogy *verba valent usu*.

Azonban még azokban az oklevelekben is, melyekben a megyék már *comitatusok*-nak vannak nevezve, a megyei tisztviselők vagy bírák még későbbben is *Judices provinciae* vagy *provinciales* neveken említetnek. Így p. o. az 1285-ben kelt zabolcsi ítélettelvél így kezdődik: *Nos Hodos Michael . . . Judices provincias in Comitatu de Zabolch.*¹⁾ — Az 1307-ben kelt beregi bizonyítvány szintén így kezdődik: *Nos comes Gregorius de Bereg et quatuor indices eiusdem provincie. Damus pro memoria.*²⁾ Az 1308-ban kelt szabolcsi bizonyítvány szintén így: *Nos magister Alexander comes de Zabolch et quatuor indices eiusdem provincie damus pro memoria.*³⁾ — De több más, még későbbi korról szóló okleveleinkben is neveztetnek így a megyei tisztviselők vagy bírák. S itt ezen elnevezés figyelmet érdemel; mivel abban oly történelmi remniscencia vagy visszaemlékezés rejlik, mi ama megyék régi elnevezésére vonatkozik; mert akár szolgabírák, akár más megyei ítéldbírák is értetnek ez elnevezésen, az által minden esetre arra emlékeztetünk, hogy ama megyék, melyeknek bírái ez elnevezés alatt említetnek, egykor *provinciák*-nak vagy polgári megyéknek neveztettek, habár későbbben *comitatusok*-nak lettek is elnevezve. Így tehát az ily csekélységnek látszó dolog is, milyen a megyei bírának itten tárgyalt elnevezése, fontosabb történelmi valóságot foglal magában, mely a megyék régi elnevezésére utal. És az ily elnevezések történelmi jelentésüknél fogva későbbben is sokáig fenn szoktak maradni, mint

¹⁾ *Hazai Okmánytár*, VII. 194. l.

²⁾ *Zichy Okmánytár*, I. 114. l.

³⁾ u. o. 116. l.

p. o. szolgabírák, habár régen elvesztették régi etymologia jelentésüket; a mennyiben nem csak a királyi szolgálóknak vagyis nemeseknek, hanem későbbben más alsóbb rendű polgároknak is bírái lettek, sőt ma már nem is annyira bírák, mint inkább csak közigazgatási tisztviselők, mégis megtartották régi elnevezésüket. Így az itt tárgyalt iudices *provincie* elnevezésnek is mely még azután is egy darabig fennmaradt, mikor a *provinciák comitatusok*-nak kezdettek neveztetni, megvan az a jelentősége, mely a megyék régibb elnevezésére emlékeztet bennünket.

Azt gondoljuk, hogy elég bőven tárgyaltuk a terminológiát vagyis azokat az okleveles elnevezéseket, melyeken a megyék és várispánságok egykor neveztettek, mely elnevezések által azok egymástól megkülönböztettek; de e megkülönböztetést még bővebben felvilágosítja a következő czikk, mely a várispán hivatalának jogkörét tárgyalja és körvonalozza.

IV.

A várispán hivatalának jogköre.

Hogy a megye és a várispánság közötti különbséget annál jobban indokolhassuk, szükségesnek látjuk itt röviden körvonalozni vagy legalább jelezni a várispán hivatalát vagy hivatalának jogkörét; mert ez még bővebben felvilágosítja e két intézmény közötti különbséget. Ugyanis az Arany Bulla 5-ik czikke világosan megtiltja a várispánnak, hogy a királyi szolgák vagy nemesek birtokait illető ügyekben vagy pörökben bíraskodjék. *Comites parochiani praedia servientium non discutiant.* Észereint a nemesek praediumai vagy birtokai külön területet alkottak, mely nem tartozott a várispán hatósága vagy bíraskodása alá, s az ő bírói hatalma csak a vár területére szorítkozott. Ennél nem kell nagyobb érv vagy bizonyíték arra, hogy a nemesek birtokai a várispánságtól megkülönböztetett területet alkottak, s a megye vagy a megyének az a része, hol e birtokok feküdtek, nem tartozott a várispán hatósága alá.

Sőt itt még azt is meg kell említenünk, hogy ha nemesek vagy más megyei szabad emberek pörlekedtek a várjobbágyokkal, vagy ezek indítottak pört amazok ellen a várbírtok

elfoglalása miatt: e pörökben a várispán nem bíraskodhatott, hanem a nádor vagy országbíró vagy más delegált bírák hoztak ítéletet, a mint ezt bizonyítják a Várad Regestrum 7, 11, 24, 42, 79, 87, 110, 111-ik és több alább követ kezű bejegyzései. A várispánok ily pörökben csak oly esetekben ítélhettek, ha arra a királytól vagy a nádortól külön felhatalmazást nyertek, a mint ezt igazolják a nevezett Regestrum 102, 207, 208-ik és több bejegyzései, hol világosan ki van mondva, hogy ex precepto regis vagy ex permissione et autoritate palatini comitis.

De mégis volt a várispánnak valami jogosult befolyása a megyében a pénzügyre és tizedre, mert midőn a felhozott czikk megtöltja neki a nemesek pöreiben való bíraskodást, mindjárt hozzá teszi: nisi causas monetarum et decimarum. Már most hogyan kell e czikk záradékát értenünk?

E kérdésre könnyű felelni. Ugyanis tudjuk, hogy a pénzveretés és a pénz értékének meghatározása kizárólag a korona jogaihoz tartozott; úgy szintén azt is tudjuk, hogy az országnak az árpádházi királyok alatt nem volt állandó pénze, majd minden évben vagy legfőljebb minden második vagy harmadik évben új pénz veretett és hozatott forgalomba, s akkor a régi pénz újjal váltatott be, a mint ez bizonyítja éppen az Arany Bulla 29-ik czikke, mely így szól: a mi új pénzünk egy évig legyen érvényben husvétől husvétig, és a denárok olyanok legyenek, a minők voltak Béla király idejében. Későbbi törvényeink is rendelkeztek a pénz forgalmáról s értékéről.¹⁾ Ezenfelül a külföldiekkel folytatott kereskedés következtében külföldi pénz is jött az országba és hozatott itt forgalomba, melynek értéke szintén a korona beleegyezésével állapítottatott meg és viszonyítottatott a mi pénzünkhez. És nehogy az ily pénzváltozásnál hamis pénz hozassék forgalomba, s a pénzbevéltásnál csalás történjék s ez által a kincstár vagy egyesek kárt szenvedjenek, arra a várispánok tartoztak felügyelni nemcsak a vár, hanem a megye területén is, kik különben is a királyi haszonvételeket a megyékben is kezelték s a kincstárnak beszolgáltatották. Ha tehát a forgalomba hozott

¹⁾ Kovachich *Supplementum ad Vestigia Comitior*. Budae 1798. I. 132—135. l.

pénz értéke fölött kérdés merült föl, abban a várispán volt illetékes határozni. S erre vonatkozik a felhozott czikk ama záradéka vagy kitétele: *nisi causas monetarum*.

A mi pedig a tizedet illeti, minek érdekében jogosítva volt a várispán a megye területén is eljárni: itt meg kell jegyeznünk, hogy hazánkban kétféle tized volt: u. m. a kilenczed (nona) és a tulajdonképeni tized (decima). Amazt, vagyis a kilenczedet, a nemesség jobbágysai fizették hajdan, az Árpádok alatt, a királynak terményeikből, amiért is az *királyi tizednek* is neveztetett. Ez a tizedjog a birtokokkal együtt később az illető birtokosoknak adományoztatott s azután azok szedték azt az ő jobbágyaiktól, a miből lett azután az úgynevezett *földesuri tized*, de azért azután is megtartotta a *királyi tized* nevet. A másik volt az úgy nevezett papi tized, mely a püspököknek járt az ő főpásztori hatóságuk alá tartozó megyékből, vagyis e megyékben lakó jobbágyok terményeiből. A kilenczedet vagyis a *királyi tizedet* a várispánok, kik, mint följebb is említők, hivataluknál fogva a királyi haszonvételekre különben is felügyeltek, szedték és szolgáltatották be a nemesség jobbágyaitól: a papi tizedet pedig a püspökök saját udvarbíróik vagy tisztjeik által szedették be, s behajtása nem tartozott a várispán hivatalához.

Ezek, úgy hiszszük, kellőleg felvilágosítják azt a két kivételes esetet, mikor a várispánnak a kincstár érdekében meg volt engedve a megyébe bemenni, s ott a nemesek birtokain hivataloskodni. És minthogy törvényeink szerint meg van alapítva azon jogelv, hogy a kivétel a ki nem vett esetekben megerősíti a szabályt: *exceptio in casibus non exceptis* firmat legem: innét alaposan következtethetni, hogy a nemesség birtokai és jobbágysai, vagyis a megyének az a része, hol e birtokok feküdtek és hol a nemesség jobbágysai laktak, az említett két kivételes eseten kívül egészen ki volt véve a várispán hatalma és befolyása alól.

Sőt a várispánnak ezen itt tárgyalt kivételes joga is egyedül és kizárólag csak az ő személyét illette, s azt az ő udvarbírájára vagy curialis comesére nem ruházhatta, és az ő udvarbírája e minőségben a nemesek birtokain és jobbágysai fölött nem bíraskodhatott; mivel a curialis comesnek minden hatás-

köre egyedül és kizárólag csak a várterületre s annak népeségére volt szorítva, a mint ezt világosan mondja a felhozott czikk ezekkel a szavakkal: *Comites curie parochiani nullum penitus discutiat nisi populos sui castris*. Ez újra megerősíti előbbi állításunkat, hogy a nemesek birtokai és jobbágysai vagyis a megyének az a része, hol e birtokok fekiüdtek s e jobbágysok laktak, külön területet s ezzel járó külön birói hatóságot alkotott, mely a várispánságnak nem volt alá rendelve, a mi más szavakkal annyit jelent, hogy a megye a várispánságtól meg volt különböztetve, a mint ezt igazolják legrégibb törvénytiróink is.

V.

Legrégibb történetiróinknak a megyékre és várispánságokra vonatkozó nyilatkozatai.

Legrégibb történetiróink tuzetesen ugyan nem irnak a megyéknek és várispánságoknak itten tárgyalt kérdésről, de mégis alkalmilag és némi részletekben emlegetik vagy érintik e kérdést. Különösen:

Névtelen Jegyzőnk már a honfoglalás történetében említi a megyéket vagy részeiket és határaikat, mert őseink több elfoglalt megyének nemcsak régi nevét, hanem kiterjedését és határait is meghagyták, több megyéket pedig a vezérek nevé-ről neveztek el. Ugy szintén említi a várispánságokat és várispánokat is a *Comitatus*, *Comes* és *Castrum* nevezetek alatt; mivel az ő elbeszélése szerint a várispánságok némi kezdetleges elemei már a vezérek alatt is megvoltak. Így p. o. világosan írja, hogy Bors engedélyt nyervén a Boldva folyó melléti várat építé, Árpád pedig őt azon várban ispánná tevé s azon részeknek minden gondját reá bizá. *Borsu vero accepta licentia egres-sus felici fortuna, collecta multitudine rusticorum, juxta fluvium Buldua castrum construxit, quod vocatum est a populo illo Borsod. . . . Dux vero pro beneficio suo, Borsum in eodem castro comitem constituit, et totam curam illius partis sibi*

¹⁾ Endlicher *Monumenta Arpadiana Rer. Hungar.* Sangall 1848. 20 l.

condonavit¹⁾. — Árpád vezér Hubát Nyitra és más várak ispánjává tette. . . . Dux Arpad Hubam fecit *comitem Nitri-ensem et aliorum castrorum*. — Szaboles vezér Szabolesban várat épített s a föld népéből sokakat e vár szolgálatára rendelt. . . . Comuni ergo consilio sociorum suorum, congregati-one facta civium, fecit fossatam magnam, et castrum fortis-simum aedificavit, quod nunc castrum Zobolsu nuncupatur. Tunc Zobolsu et socii sui de incolis terrae *ad castrum illud multos ordinaverunt servientes, qui nunc civiles vocantur.*²⁾ Ezek mind elemei és kezdetei valának a későbbben kifejlődött várispánságoknak.

De erről világosabban ír Roger mester az ő siralmas krónikájában (*Carmen Miserabile*), külön megemlítvén a megyéket és várispánságokat. És pedig a megyékre vonatkozólag azt írja, hogy a kerü gyűlésen, a magyarok és kúnok között támadt egyenetlenségek megszüntetése végett, előn határozva, hogy a kúnok nemesei eselédjeikkel elosztva az ország külön-külön megyéibe telepíttessenek és kiki a neki kijelölt megyében maradjon. . . . *communi consilio est sancitum, quod nobiles Comanorum cum suis famulis divisi per singulas Hungarie provin-cias mitterentur et moram quilibet in provincia traheret sibi assignata.*³⁾ Alább a várispánságokat illetőleg azt írja, hogy mindenki tudja, hogy Magyarország hetvenkét várispánságra van beosztva. . . . *est omnibus non ignotum, quod septuaginta duos habet Hungaria comitatus.*⁴⁾

Hogy itt e történetiróink által említett *provinciák* és *comitatusok* egymástól jogilag megkülönböztetett területeket jelentettek, azt nem szükséges itt hosszabban indokolnunk; mert a *provinciák* nem csak a följobb tárgyalt terminologia, hanem a dolog természeté szerint is csakugyan nagyobb kiterjedésű megyéket jelentettek, hol még akkor terjedelmes és néptelen puszták és legelők terültek el, hová a kúnok nagy nyájakkal együtt telepedhettek s a hol tanyázhattak; míg ellenben a *comitatusok* csak kisebb kiterjedésű és jól benépesített terü-

¹⁾ u. o. 33. l.

²⁾ u. o. 22. l.

³⁾ u. o. 200. l.

⁴⁾ u. o. 202. l.

letek voltak, mik különben is a várak birtokaihoz tartoztak mikből a királynak legfőbb jövedelme volt, ide tehát a kunok az ő nagy nyájaikkal nem telepedhettek. Ezek szerint itt is a *provincia* megyét, a *comitatus* pedig várispánságot jelentett. És ezen történetíróinknak itt felhozott nyilatkozatai annál nagyobb figyelmet érdemelnek, mivel ők éppen abban a korban éltek, mikor a megyéktől megkülönböztetett várispánságok még virágzásban voltak, s így, mint szemtanúk, saját tapasztalásukból tudták azt, a miről írtak.

Ezzel, úgy hisszük, valamennyire kimutattuk, hogy a megye és várispánság két különféle intézmény volt, most áttérünk az ellenvéleményű írók nézeteire és érveire, s ezekre teszszük meg szerény észrevételeinket.

VI.

Észrevételek az ellenkező véleményekre.

a) Kollár F. Adám volt a legelső, ki a megyék eredetéről és szerkezetéről értekezett s abba mindkét részt, a polgári és katonai elemet, belefoglalta s az egységes megye tanát felállította. Az ő tévedésének melegségére felhossa Botka Tivadar, hogy ő, t. i. Kollár, azelőtt nyolczvankét évvel, most már száz-tíz évvel élt, s akkor még a hazai jogtörténelem kútforszásai nagy részben el voltak csukva, azófa tisztultak a nézetek és gyarapodtak jogtörténelmi ismereteink.

Mi azonban az ő észrevételét azzal töldjük meg, hogy Kollár az ő munkáját legnagyobb részben a Várad Regestrum adatai nyomán írta, de ő azokat érdemük szerint nem tanulmányozta és kellő figyelemre nem méltatta s az ott előjövő *provincia*, *provincialis*, *comprovincialis*, *parochia* és *parochialis* kifejezéseket vagy elnevezéseket s azoknak etymologiai értelmét és jelentőségét úgy, a mint kellett volna, nem nyomozta; mert ha ezekre figyelmez, akkor észre kellett volna vennie, hogy azok mást jelentenek, mint *castrum* és *comitatus* és az ezek által megkülönböztetett területeket egymással nem egyesítette volna. De úgy látszik, a nemesség eredetét, a baza védelmében szerzett érdemeit s ezekkel nyert előjogait és kiváltságait

sem vette kellő tekintetbe: mert ha ezekre figyelmez, akkor nem sorozza a nemeseket a várispán alatt álló katonai testületbe és nem egyesíti őket a várjobbágyokkal, a kik csak Sz. István király által lettek felszabadítva. És ez a felelet vagy észrevétel szól egyuttal mindazoknak, kik az ő tanát elfogadták.

b) Palugyay Imre felhozván Kovachich Márton és Horváth Mihálynak már általunk idézett állítását, azok czáfolatába bocsátkozik s azok ellenébe így okoskodik: ha a nemességnek saját birtokai, melyek egyik királyi várhoz sem tartoztak, külön nemesi megyét, s azzal járó külön hatóságot, képeztek volna: akkor a szintén oly független egyházi birtokok tekintetéből e kettős mineműségű vármegyén kívül még egy harmad rendű egyházi megyét kell vala alakítaniok.¹⁾ Ugy látszik, hogy itt írónk az egyházi birtokokat megkülönbözteti a nemesi birtokoktól, pedig törvényeink értelmében azok is a nemesi birtokok kategóriájába tartoztak, hiszen a H. T. I. 2-ik czime világosan mondja, hogy az egyházi személyek habár, hivatalukra nézve különböznek is a világiaktól, de nemességükre és jószágaikra nézve velük egészen egyenlők.²⁾ E szerint a nemesi birtokok alatt értettek az egyháziak is, s azok sorába tartoztak ezek is, tévedt tehát írónk, mikor az egyház és a nemesség birtokai között ily elválasztó kategóriát akar felállítani.

Továbbá Horváth Mihálynak azon állítását: hogy a megyék határai sokáig nem egyeztek a vármegyék (várispánságok) határaival, azzal akarja czáfolni, hogy több oklevelet hoz fel, melyek szerint a királyi várakhoz tartozott jószágok nem csupán s egyedül azon vármegyében, melyben a királyi vár állott, hanem több és más megyékben voltak elszórva. Hiszen ő ezzel épen Horváth Mihály állítását igazolja, ki a megyék kétféleségét a többek között azzal is indokolja, hogy több várispánságnak más megyékben is lévén birtokai, azoknak határai ellenkeztek a megyék határaival.

¹⁾ A *Megye-rendszer*. Pest 1844. I. 16. l.

²⁾ Et quamvis personae spirituales . . . personis secularibus digniores habeantur; tamen . . . ratione nobilitatis et bonorum temporalium, una eademque libertatis, exemptionis et immunitatis praerogativa gaudent.

Vége a régi várispánságok és a későbbi vármegyék szerkezetét s a várispánok és a későbbi főispánok hivatalát és jogkörét egymással azonosítja, s abból vitatja a vármegyék egyfésülését. De, mint följebb is megjegyeztük, más volt a régi, és más a későbbi főispánok hivatala és jogköre, és e kettőt meg kell egymástól különböztetni és nem lehet egynek venni. Még csak azt jegyezzük meg, hogy írónk állításának indoklására Botka Tivadar azon nézetére hivatkozik, melyet ő későbbben visszavont vagy módosított.

c) Nagy Iván és Jakab Elek t. barátaim megkülönböztetik ugyan a várföldeket a nemesi birtokoktól; de azért e kettőt egy vármegyében egyesítik, mindakét területet egy vármegyének veszik. Pedig azokból is, a miket eddig felhozánk, világosan láthatni, hogy, valamint a várjobbágy és a nemesség két egymástól megkülönböztetett osztályt képezett: úgy a vár és a nemesség birtokai is egymástól nagyon különböztek, nem igen lehet azokat oly könnyen egyesíteni s egy vármegyének venni. Különben mindakét írónk Botka Tivadarnak előbb említett, de visszavont nézete után indult: különösen Jakab Elek szórul szóra magyarra fordítva idézi Botka szavait ekképen: »A királyi várföldek, faluk és birtokok csak magukra nem képeztek várispánságot, de külön a nemesség várai s az egyházi rend birtokai sem vármegyéket.«

Ezen elmélet vagy rövid indokolatlan föltevés elhallgatja a nemesség és a vár birtokai között felmerülő különbséget és nem fejt meg a kérdést.

d) Leghatározottabban vitatja a megyék egyfésülését Kerékgyártó Árpád, ki azt írja, hogy Ottó püspök, III. Béla király udvara s Rogerius kanonok, mint egykori tanúk, csak egyféle vármegyéket említettek.¹⁾

De mi ezen ellenvetést megelőztük, s az utólsóra nézve előbbi cikkünkben kimutattuk, hogy ő nem csak varispánságokat (comitatusokat), hanem igenis megyéket (provinciákat) is említett, és mi ezeket megkülönböztettük a *comitatusok*-tól, s így nem áll az, a mit t. írónk állít, hogy abban a korban s így nem áll az, a mit t. írónk állít, hogy abban a korban a polgári megyéről senki sem szólt. De föltéve, hogy az

¹⁾ *A Mivétség Fejlődése Magyarországon.* Budapest. 1870. I. 237. l.

akkori írók hallgattak a polgári megyékről, beszélnek azokról az oklevelek, melyekben említetnek a *provinciák*,

Továbbá t. írónk azt írja, hogy nem találni hatóságot vagy tisztikart, mely az állítólagos nagy polgári megyéhez tartozott volna.

A polgári megyéknek vagyis az azokban a prediumokon és szállásokon lakó nemességnek nem volt ugyan oly rendszerített bürokráciája vagy szervezett tisztikara mint a várispánságoknak vagy legalább nincsenek a közegei s eljárásai oly szabatosan följegyezve s élénken föltüntetve mint ezeké; de ebből még korántsem következik, hogy e kérdéses polgári megyék nem léteztek, hanem inkább csak annyi tűnik ki, hogy más rendszer, és más hadi és polgári eljárás dívott a megyékben és más a várispánságokban: valamint más és előkelőbb osztályt alkottak és nagyobb jogokkal bírtak a nemesek, kiknek ősei e hazát elfoglalták és meghódították, mint a várjobbágyak, kik csak Sz. István király által lettek a szolgálóból felszabadítva és katonai szolgálatra rendelve. A nemesek ősi kiváltságuknál fogva senkinek másnak nem voltak alárendelve mint a királynak, s egyenesen attól s annak főbb tisztviselőitől függtek . . . nullius praeterquam Principis legitime coronati subsint potestati. mondja Werbőczy I. r. 9-ik címében még a maga korára vonatkozólag is.

De nem is volt a megyékben valami nagy tiszti vagy bírói karra szükség; mivel ott a bünvádi és örökségi pörökben csak a király, a nádor, országbíró vagy a király által delegált bírák hozhattak ítéletet. Sőt a fő- és jogvesztéssel járó keresetekben az Arany Bulla 8-ik czikke szerint még a nádor sem hozhatott érvényes ítéletet a király tudta és beleegyezése nélkül. Különben a nádornak a megyékben folytatott bíraskodásáról egy későbbi 1298-ik törvény 32-ik czikke azt mondja, hogy mikor a nádor a megyékben törvényszéket tart (cum provincias judicat) minden ügyek az ő bírói illetékessége alá tartoznak; mikor pedig a nádor a pörös ügyek elintézése végett ott meg nem jelenhetik, akkor azokban az ügyekben a megyei bírák (judices parochiales) hoznak ítéletet. A kik pedig ezeken kívül ott bíraskodni merészelnének, azok azonnal a kiközösítés vétségében marasztalandók el . . . et si aliqui huiusmodi provincias judicantes assump-

serint, sententia excommunicationis ex nunc lata innodentur.¹⁾ Hogy kik voltak legyen ezek a iudices parochiales, megfjti alább ugyanazon törvény 45-ik czikke, mely azt rendeli, hogy a király a megyékben az ottani előkelő nemesek közül nevezzen ki tizenkét ilyen ítélőbirót, kik közül négy szolgabíró legyen, . . . ex quibus tamen duodecim nobilibus quatuor debent esse Iudices Nobilium.²⁾ Ezek voltak a nádori ítélőszéknél³⁾ ülőkei és képezték a megyei bíróságot. Nem lehet tehát mondani, hogy a megyékben nem lett volna rendszerezett tiszti vagy bírói kar.

Végre azt mondja írónk, hogy Sz. Istvánnak nem lehetett szándéka polgári nagy megyéket alkotni; mert ez nem volt volna czélszerű intézmény a roppant reformjai miatt forrongó ehnék fékezésére.

Ebben tökéletesen igazsága van t. írónknak; de értsük meg jól a dolgot, Sz. István királynak nem is igen kellett polgári megyéket alkotnia, mert azok már élötte nagy részben megvoltak: amennyiben az ország már akkor, mikor őseink azt elfoglalták, több tartományokra, provinciákra vagy megyékre volt felosztva, s őseink az ország ezen felosztását elfogadták, s a provinciáknak nemcsak régi neveit, hanem határait is megtartották, így maradtak meg és régi elnevezéseik szerint neveztettek *Baranya, Bihar, Kemej, Keve, Nógrád, Nyír, vagy Nyírség, Nyitra, Zaránd, Zemplén* és több más megyék: némelyek pedig a honfoglaló vezérek által alakítottván, azok neveiről neveztettek, mint *Borsod, Csanád, Doboka, Szabolcs* és *Torda*. stb. Ismételjük tehát, hogy Sz. István király nem alkotott ilyen megyéket, mert azok megvoltak már élötte a vezérek alatt; hanem igenis a már meglévő megyékben állított várispánságokat, vagyis ezeknek a meglévő megyéknek területeiből kihalított s a kijelelt várterülethez kapcsolt több kisebb-nagyobb részeket vagy birtokokat s ezekből alakította a várispánságokat, a mint ezt mutatják a várbirtokok fekvései is, miszerint azok nem képeznek egy szorosan összefüggő területet, hanem a nemesség birtokai között ágaznak el.

¹⁾ Kovachich, *Supplement. ad Vestigia comitior.* Budae 1798, I. 128. l.
²⁾ u. o. 144. l.

Sz. István egész megyéket nem foglalhatott le a várispánságok részére; mert azok a megyék nagy részben a nemesség, egyház és más szabad népek birtokai voltak: ott laktak vagy birtak a vezérek vagy törzsfőnökök unokái és maradékai, kik az előkelő nemességet alkották; ezeket tehát nem lehetett örökségeikből kimozdítani, hanem meg kellett őket hagyni régi szabadságukban és birtokaik szabad használatában. Ime azok a jelentékeny részei a megyéknek, azok a terjedelmes földterületek, melyek a nemesség birtokában hagyattak, azután is megmaradtak a régi provinciákban vagy megyékben, és hogy a várispánságoktól megkülönböztessenek, tovább is megtartván régi nevüket, *megyék*-nek neveztettek: ezek alkották tehát később azokat a nagyobb kiterjedésű politikai és földrajzi területeket, miket mi megyéknek nevezünk. Ide járul az is, hogy magok a várispánságok is a megyéktől, melyeknek területén állottak, kölcsönözték nevüket, s így minden várispánság hasonló nevű megyét tételez föl, melytől nevét kölcsönözte.

Itt még azt is megjegyezhetjük, hogy Sz. István mindjárt kezdetben nem állított hetvenkét várispánságot, miről későbbi adataink szólnak, mert több várispánságunk voltak, melyekről ki lehet mutatni, hogy később keletkeztek. Minden esetre ő kezdte meg ezen intézkedést, ő vetette meg alapját a várispánságoknak, őt illeti a kezdeményezés nehézsége és a végrehajtás dicsősége, és ő kétségtelven számos ily várispánságot állított és, mint írónk állítják, az országot vármegyékre vagy helyesebben várispánságokra, osztotta; de az ő példáját az ő utódai is követték s az általa kezdett művet tovább fejlesztették, s azok alatt fejlődtek és szaporodtak a várispánságok annyira, hogy azoknak száma hetvenkettőre növekedett. E várintézmény sok hasznot hajtott a kincstárnak, és Roger mester tanúsága szerint ez jelentette vagy jelezte a magyar királyok had- és pénzügyi hatalmát és befolyását.¹⁾ De a megyék is feltűnően szerepeltek, a megyei nemesség is érvényesítette a maga befolyását, az vitta ki az Arany Bullát is, melyben a

¹⁾ A várispánságokat Roger mester ekképen jellemzi: . . . hos comitatus) reges Hungarie bene meritis conferebant et auferebant, sine injuria possidentis, ex his comitatibus habebant delicias et honores, potentiam, altitudinem et munimen. Endlicher *Monumenta Arpadiana Rer. Hung.* 262. l.

nemzet jogai biztosítottak, s a várispánok hatalma és befolyása megszorítottatott és habár gyarapodtak is a várispánságok had- és pénzügyi tekintetben s ezzel járó befolyásban, még sem voltak képesek a megyék történelmi és politikai jelentőséget háttérbe szorítani, és végre is nem a várispánságok olvasztották magokba a megyéket, hanem megfordítva a megyék absorbeálták a várispánságokat. Nem lehet tehát tagadni, hogy a várispánságok mellett a megyék is nemcsak léteztek, hanem jelentékenyen szerepeltek is.

e) Végre Pauler Gyula jeles tudósunk is hoz fel nehézségeket a megyék kétfélesége ellen. Különösen először ezt az észrevételt hozza fel: »A hadi szervezet talán az, mely legjobban megismertet valamely nemzet társadalmi viszonyaival és közállapotaival. De az árpádkori hadszervezetről még igen homályosak ismereteink: különösen arra nézve, mi itt főkérdés volna: kinek vezérlete alatt ment az egyes megyebeli köznemesség, helyesebben mondva talán szegényebb szabad ember a háboruba?«¹⁾

Hogy a megyei nemesség az Árpádok alatt a király zászlója alatt első sorban harczolt legyen, azt oly határozottan állítják jeles írónk és tudósaink, hogy azt nem tartjuk szükségesnek itt bővebben nyomozni; hiszen az volt a nemesség egyik kitünőbb kiváltsága, mely őt az Árpádok korában a várjobbágyok fölött kitüntette, hogy a király zászlója alatt vitézkedett s azért nevezettek a nemesek királyi vitézeknek (servientes regales).

Továbbá azt hozza fel második ellenvetésül, hogy a megyéknek, t. i. a polgári megyéknek, nem volt ispánjuk, szerinte főispánjuk. Ebben tökéletes igazság van t. írónknak; hanem ezen ellenvetés érdemének bővebb ismertetésére meg kell említenünk, hogy, mivel a várispán, mint már följebb is említettük, későbbben *megyés* vagy *megyei ispán*-nak — comes parochianusnak kezdett nevezeteni s a *várispán* elnevezés pedig az ő segédjére vagyis a *curialis comes*-re szállott: innét Kovachi György és Pesty Frigyes megkülönböztette egymástól e két tisztséget: a megyés ispánt, vagy szerintük már főispánt, a megyék részére vindikálja, a curialis comest vagy szerintiünk

¹⁾ Századok XVI. 205. l.

már *várispánt*, a várterület élén hagyja, s annak rendeli alá a várnépséget.

De ezen megkülönböztetés téves; mivel a várispánság és megyés ispánság ugyanazon egy tisztség volt, s a curialis comes csak udvarbírája, helyettese vagy segédje volt a várispánnak: mindakettőnek hivatala és hatásköre eredetileg egyedül a várterületre vonatkozott azzal a különbséggel, hogy, amint följebb is kimutattuk, a várispán nagyobb hatáskörrel volt felruházva, mint az ő segédje, s így e két tisztséget nem lehet egymástól elválasztani vagy abból kettőt alkotni. De különben is a polgári megyéknek, mint ilyeneknek, nem voltak ispánjaik, kik a várispánoktól meg lettek volna különböztetve. A megye vagy megyei nemesség ősi kiváltságánál fogva, mint már följebb is említettük, egyenesen a királytól, vagy a királynak főbb tisztviselőitől a nádortól, igazságszolgáltatási ügyekben a országbírótól vagy más dslegált bíraktól függött. Voltak ugyan a megyéknek is tisztviselői és bírái, kik Kálmán király törvényében *Judices megalis*, későbbi oklevelekben *Judices parochiales*, *Judices provinciales*, vagy *provinciales* és *Judices Nobilium* néven nevezettek, de oly rendszeresített bürocratiája vagy tiszti kara nem volt mint a várispánságoknak, különösen nem voltak ispánjaik vagy főispánjaik. S így, habár följebb említett írónk tanát egyebekben elfogadjuk is, de a főispáni kérdésben az ő nézeteiket nem osztjuk. S ennek folytán elosik t. írónknak Pesty Frigyes tana ellen felhozott azon észrevétele is, hogy neki t. i. Pesty Frigyesnek, nem sikerült a megyék részére külön főispánokat fölföldözni, mert az általa felsorolt főispánok mind várispánok voltak.

Végre a Várad Regestrum több bejegyzéseire hivatkozván, azokból azt következteti, hogy Mika bihari várispán nem csak a várnépek, hanem más, a várhoz nem tartozó emberek püreiben is bíraskodott.

Itt meg kell jegyeznünk, hogy, a mint a várak területein, a várak védelme alatt városok keletkeztek, oda több iparosok vagy mesteremberek telepedtek, kik nem kötelezték magukat a vár szolgálatára, hanem ott ipart vagy kereskedést űztek: voltak a vagyonosabb várjobbágyoknak szolgálk és eselédjeik is, a mint ezt a nevezett Regestrum több bejegyzései is igazolják, kik szorosán véve szintén nem tartoztak a várnépség közé,

voltak olyanok is, kik ott magoknak birtokokat szereztek anélkül, hogy magukat a vár szolgálatára kötelezték volna, szóval voltak szolgák és napszámosok, kik nem a várnak, hanem a várnépeknek szolgáltak. Ezek és más ezekhez hasonlók, kik a vár területein laktak vagy tartózkodtak, a területi hatóság természete szerint mind a várispán birói hatalma alatt állottak; így történt, hogy a bihari várispán oly emberek pörében is bíráskodott, kik nem tartoztak szorosán a várnépséghez, de a várispán hatósága alatt álló területen laktak.

Ezzel valamennyire megfeleltünk a nevezetesebb ellenvetésekre, s úgy hisszük, hogy e feleletek is némi tájékozásul szolgálnak az itt tárgyalt történelmi kérdés bővebb felvilágosítására. A hazai történettudomány érdekében nagyon örvendénk, ha felhozott adataink s érveink tudósaink körében figyelmet ébresztenének s alkalmat szolgáltatnának ezen fontos történelmi és régi közjogi kérdés további tanulmányozására. Ha e szerény tanulmányunk netalán vitára szolgáltatna alkalmat, mi azt készséggel elfogadjuk s e kérdést tovább és bővebben fogjuk fejtegetni, koránt sem vitatkozási szándékból, hanem inkább a történelmi valóság földerítése czéljából, és ha netalán tévednénk s e tévedésről meggyőzetnénk: a komoly és igazságos kritika előtt szerényen meg fogunk hajolni.